

शिवाची दुर्दशा
बालमजूराची कथा

शिवाची दुर्दशा

बालमजूराची कथा

कथा: डॉ. डी.आर. नागराज
सल्ला: डॉ. आर. बी. पाटील

चित्र: आर. एल. मिथरादिर
मराठीत: प्रभाकर नानावटी

शिवाची ही गोष्ट. शिवा आपल्या आई-वडिलाबरोबर एका खेड्यात राहत होता. त्याचे कुटुंब कर्जाच्या ओझ्याखाली दबून गेले होते. कर्ज फेडण्यासाठी शिवाला शाळा सोडून मजूरी शोधावी लागली. कुटुंब कर्जात बुडालेले होते. गरीबीमुळे कर्ज व कर्ज काढल्यामुळे गरीबी वाढतच होती. सर्व जण कर्जमुक्त होण्याचाच विचार करत असत. परंतु कर्जाविना जगणे शक्य नव्हते. गर्भारपणा, बाळंतपणा, वाढदिवस, लग्न, मृत्यु, शेतीची कामे, बिया, खत, पेरणी, या सगळ्यासाठी कर्ज... कर्ज. मागील पिढ्यांची कर्जसुद्धा यानाच फेडावे लागत होते. हा कसला न्याय...

गरीबांना कर्ज फेडण्याचा एकमेव उपाय म्हणजे लहान मुलांना मोलमजूरी करण्यास पाठवणे. शिवासुद्धा या उपायाचा बळी ठरला. नेल्लप्पाचे बैल संभाळणे त्याच्या नशीबी असावे.

नेल्लप्पा हा त्या खेड्यातील सावकार. मागितलेल्यांना दुप्पट व्याजाने कर्ज देणारा. शिवाच्या बापाने त्याच्याकडून ५०० रुपये कर्ज म्हणून घेतले होते. हे कर्ज फेडण्यासाठी शिवाला नेल्लप्पाच्या बैलांना चारायला न्यायचे होते.

शिवाचे काम तसे पाहिल्यास हलकेच होते. परंतु...

काही वेळा त्याला कंटाळा येत होता. शिवाला शाळेची आठवण येत होती. बैल संभाळण्यापायी मीच एके दिवशी बैल होतो की काय अशी भीती त्याला वाटत होती.

शिवा हा एक साधा परंतु हुशार मुलगा होता. त्याला त्याच्या वयाच्या मुलांबरोबर खेळावेसे वाटत होते. आंब्याच्या झाडाखाली बैलांना चरायला सोडून शेजारीच असलेल्या मुलांबरोबर तो खेळत असे. मजा करत असे.

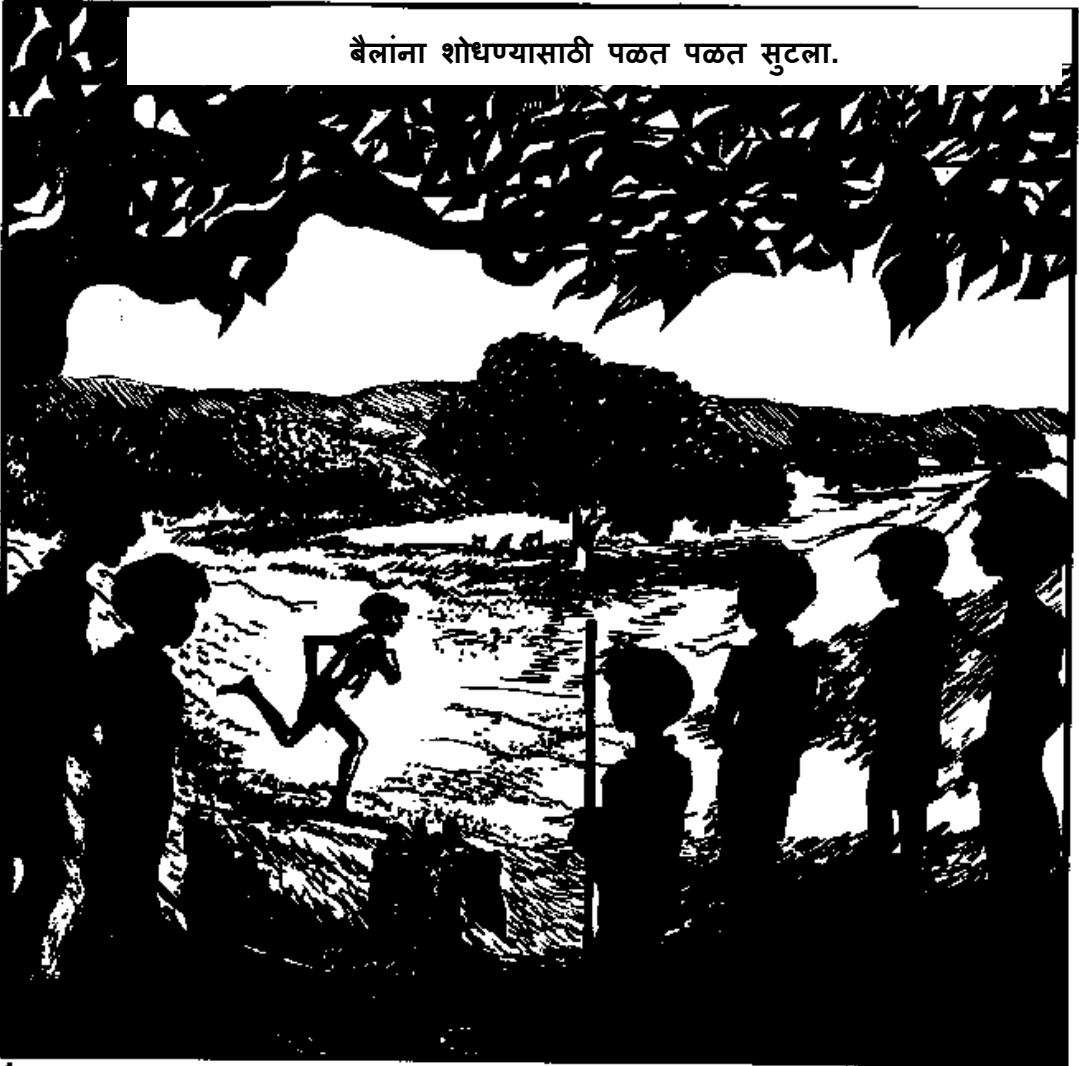

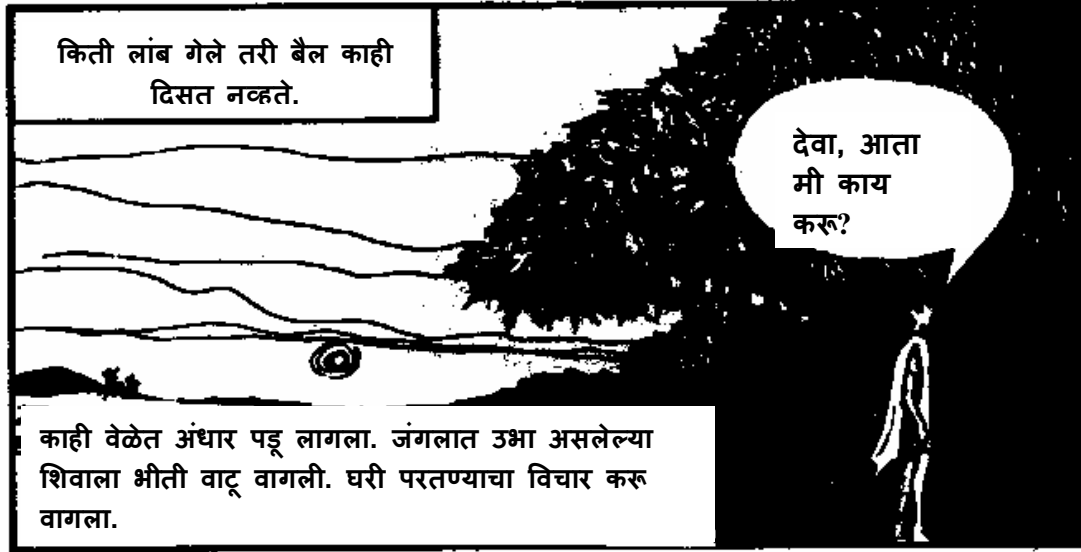
शिवा..
शिवा...
लवकर ये

एके दिवशी शिवा खेळत असताना त्याचा मित्र गोपी तेथे पळत पळत आला...

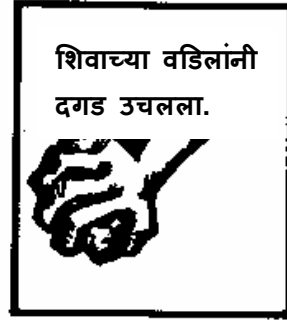

शिवा...

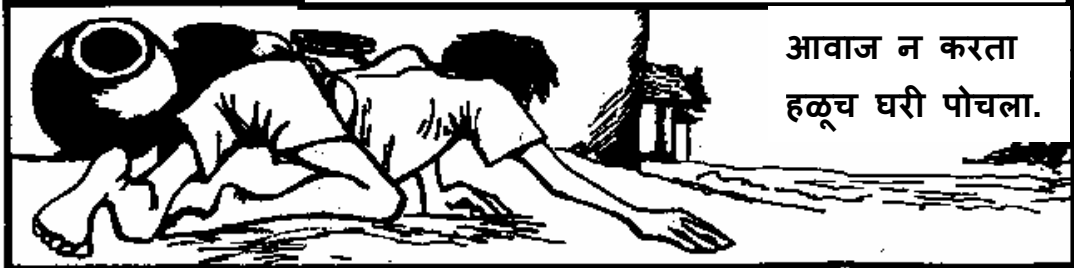
तो रात्रभर पळतच होता. वाटेत एके ठिकाणी घसरून पडला.

थकल्यामुळे तेथेच झोपला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी...

घाबरत घाबरत गावात परत आला.

आवाज न करता
हळूच घरी पोचला.

दुसऱ्या दिवशी शिवा व
त्याच्या काकानी खेडे
सोडले.

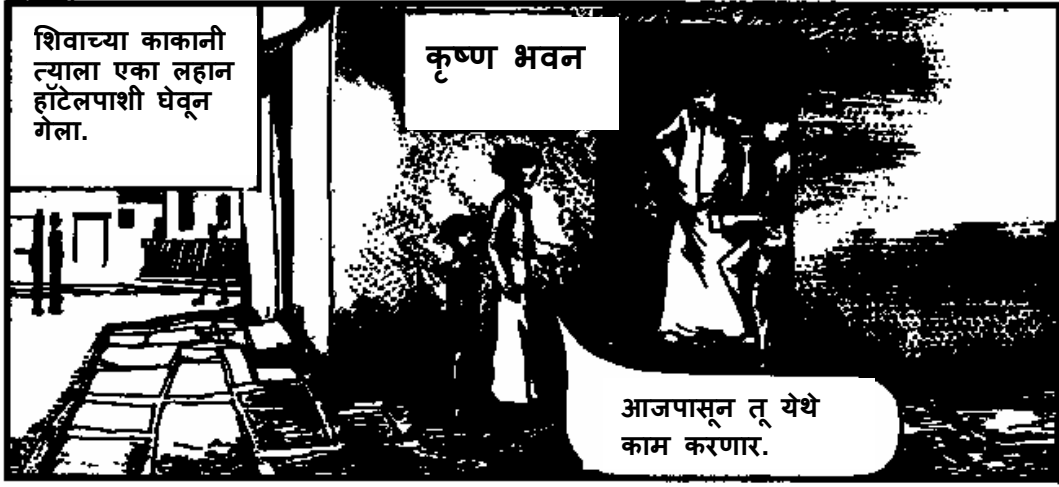
रेल्वेत बसून शहराकडे निघाले.

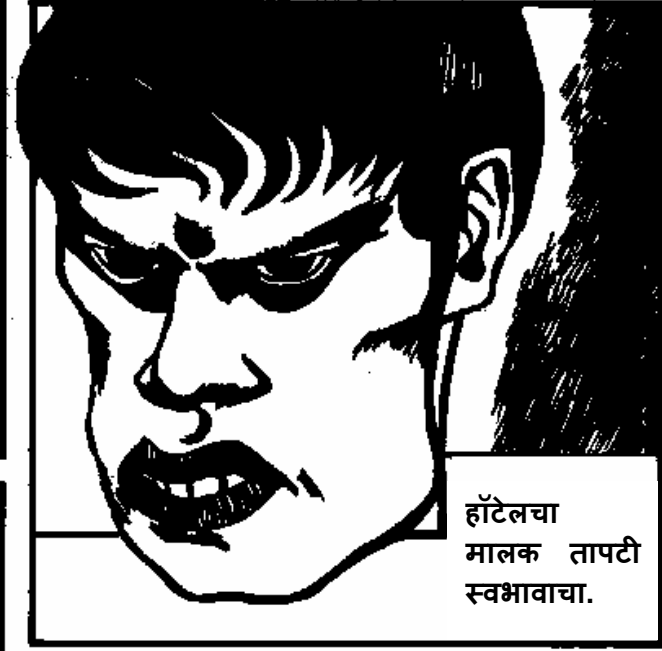
पाच तासांच्या प्रवासानंतर नंतर शहर पोचले.

शहरातील गोंगाट बघून शिवा हादरला.

उष्टी करकटी भांडी धुताना त्याला उलटी येती की काय असे वाटत होते.

हॉटेलचे स्वयंपाकघर प्रत्यक्ष नरकासारखे होते. तेथील धूळ, धूर, व घाण वास त्याला सहन होईना. शिवाला भूक लागली तरी तो खाऊ शकत नव्हता.

तासनतास असली कष्टाची कामं त्यानी कधीच केले नव्हते. सायंकाळपर्यंत तो अक्षरशः दमून दमून अर्धमेला होत असे.

एके दिवशी सकाळी पांढरे
कपडे घातलेला विचित्र
चेहऱ्याचा एक माणूस चार-पाच
मित्राबरोबर हॉटेलमध्ये शिरला.

ते सर्व मुलगी बघायला आले
होते. तो खूश होता. जोर
जोरानी हसत खिदळत होता.
हसताना त्याचे ओठ
कानापर्यंत जात होते.

काय दादा, मुलगी पसंद
आहे ना?

अरे, हा मान वर करून
बघायलाच घाबरतो.

त्याचे मित्रसुद्धा हसत
होते. शिवाला काही
उमंगेना. तोसुद्धा
त्यांच्या-बरोबर
मनातल्या मनात हसू
लागला. शेवटी त्याला
राहवेना. जोरानी
हसला. हसत
असतानाच त्याच्या
हातातील कप-बश्या,
काचेची भांडी त्या
तरुणाच्या अंगावर
पडल्या.

हॉटेलचा मालक, कृष्ण त्याला ओढतच स्वयंपाकघरात घेवून गेला.

तो मारू लागला. जोर जोराने शिव्या
देवू लागला. लाथा-बुक्क्यानी मारताना
त्याला काही वाटत नव्हते.

त्या रात्री शिवा रडकुंडीला आला. डोळ्यात पाणी आले. एकटेपणाचा कीव करू लागला.

घाण वास व डासांमुळे तो वैतागला होता.

तेथून पळून जावेसे वाटत होते.

परंतु मालक कृष्ण त्याच्यावर पाळत ठेऊन होता.

इथे बघ, तू कुठल्याही परिस्थितीत येथून बाहेर पडू शकणार नाही.

तुझ्या काकानी माझ्याकडून ७०० रुपये कर्ज म्हणून घेतलेले आहेत.

दसऱ्या दिवशी सकाळी..

ऊठ, पाच वाजले.

काम कधीच संपणारे नव्हते.

शरीराला, मनाला दमवणारा.

कंटाळवाणा..

धोकादायक..

वांती करायला लावणारा.

यातून सुटका नाही.

त्या हॉटेलमध्ये एक वयस्कर मजूर होता.

त्याचे नाव अप्पण्णा. ४० वर्षाचा असावा.

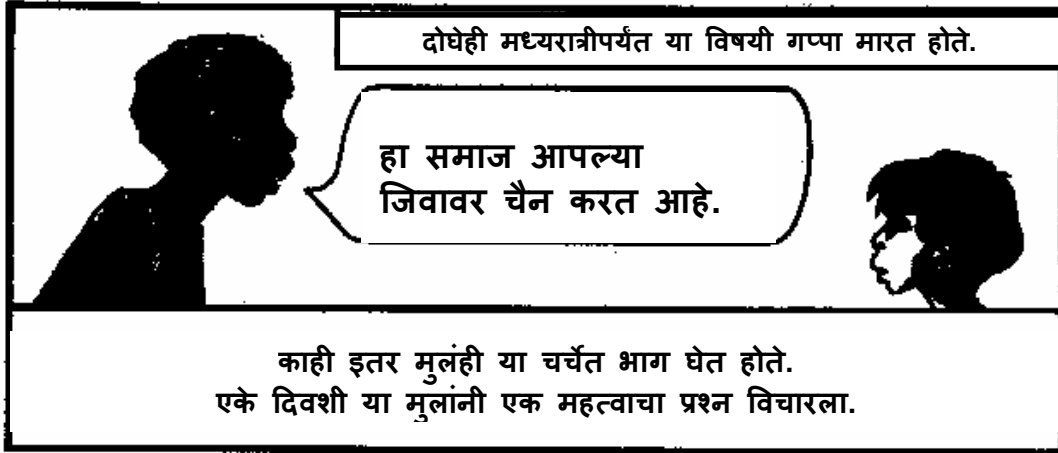
इतर सर्व त्याची टर उडवत होते.

तो मात्र एक शब्दही बोलत नसे.

रात्र झल्यानंतर तो थोडासा उत्साही होत असे. पेपरमधील बातम्या जोरजोराने वाचत असे. यातूनच शिवाला पहिल्यांदाच बाहेरच्या जगाची ओळख झाली. मेक्सिकोतील बाल मजूरांच्या मिरवणुकीची बातमी तो एके दिवशी वाचत होता.

काही दिवस शिवाच्या
डोक्यात अशा प्रकारचे
नवीन विचार येत होते.

एके दिवशी हॉटेलच्या समोरून शाळेला जात असलेल्या मुलांकडे पाहत होता. त्यांचे पुस्तक-पाटीचे दप्तर, त्यांचे कपडे बघत असताना त्याला स्वतःची दशा आठवली. मीसुद्धा कधी तरी त्यांच्यासारखे शाळेला जाऊ शकेन का? त्याला स्वतःबद्दल कीव वाटू लागली.

त्या रात्री शिवा स्वयंपाक घराच्या जमिनीवर झोपला होता. त्याला रात्री एक स्वप्न दिसले. एका लांबलचक मिरवणुकीतील बालमजूराबरोबर हासुद्धा मोठमोठ्यांदा स्वतःच्या हक्कासंबंधीच्या घोषणा देत होता.

बाल मजूरांच्या समस्या

बालमजूर कुणास म्हणावे

कुठल्याही प्रकारच्या उत्पन्नासाठी किंवा अर्धवेळ/पूर्ण वेळ पगारासाठी 5 ते 14 वर्षांच्या, मजूरी करणाऱ्या मुला-मुलींना बालमजूर असे म्हणता येईल. यात स्वतःच्या व्यवसायासाठी किंवा आई-वडिलांसाठी दोन तासापेक्षा जास्त वेळ काम करणाऱ्या मुला-मुलींनाही बालमजूरात समाविष्ट करता येईल.

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या (ILO) मते 8-15 वयोगटातील 7.5 कोटी मुलं नोकरी करत आहेत. भारतातील बालमजूरांची संख्या 1.6 कोटी आहे. ही मुलं, काडीपेटी-फटाक्याच्या कारखान्यात, हॉटेल्समध्ये, बीडी कामगार वा शेतमजूर म्हणून मजूरी करत आहेत. याव्यतिरिक्त कमीत कमी पगार देणाऱ्या अनेक लहान मोठ्या उद्योग व्यवसायातही मुलं मजूरी करत आहेत.

कायदा काय सांगतो?

भारतीय संविधानानुसार 14 वर्षांखालील मुला-मुलींना मजुरी करण्यास मनाई आहे. भारतीय संविधानाची 24वी अनुसूची चौदा वर्षांखालील मुला-मुलींनी कारखाने, खाण किंवा कुठल्याही धोक्याच्या ठिकाणी मजुरी करण्यास मज्जाव करते. अनुसूची 39 (एफ) प्रमाणे मुलांच्या नैतिक व भौतिक शोषणास कुठलाही वाव नाही. संविधानाच्या डायरेक्टिव्ह प्रिन्सिपल्समध्ये 14 वर्षांखालील सर्व मुला-मुलींना शालेय शिक्षणाची सक्ती केली आहे. त्याची जवाबदारी राज्यशासनाने घ्यावी असे नमूद करण्यात आले आहे. संविधानातील या तरतुदींची अंमलबजावणी करणारे व बालमजुरी रोखणारे कायदे केंद्रशासनाने पास केले आहेत.

तरीसुद्धा बालमजुरी का आहे?

भारतातील बालमजुरीच्या समस्येला मागणी तसा पुरवठा हे विषयकारणीभूत आहे. अतीदारिद्र्यामुळे कमवणाऱ्या हातांची कमतरता भरून काढणे हे मोठ्या कुटुंबांचा उद्देश असतो. शाळांची कमतरता, शेजाऱ्या-पाजाऱ्यांचा अडाणीपणा, यामुळेसुद्धा बालमजुरी थांबत नाही. कमी मजुरी देत किंवा मोफत काम करून घेण्याच्या सवयीमुळे मालकाच्या खर्चात बचत होते. लहान मुलं मनापासून तक्रार न करता सांगेल ती कामं करत असल्यामुळे मालकांना बालमजूर हवे असतात. असा प्रकार बाल मजुरांची समस्या मागणी तसा पुरवठा या चक्रात अडकून पडला आहे. त्यामुळे या समस्येला उत्तर सापडत नाही.

बालमजुरांचे शोषण थांबवता येईल का?

गेले कित्येक वर्षांपासून बालमजुरीसंबंधीच्या कायद्याचे उल्लंघन मालक करत आहेत. गरीबी आणि निरक्षरता यामुळे बालमजुरी हद्दपार करणे कठिण ठरत आहे. त्यामुळे बालमजुरीचे नियंत्रण आणि त्यासंबंधी काही नियम करून त्याची कठोर अंमलबजावणी करणे हेच सोडस्कर ठरेल.

या समस्येला काही उत्तर आहे की नाही?

मुला-मुलींच्याकडून मजुरी करून घेणे गरजेचे ठरत असल्यास त्यांना मिळणारी मजुरी, काम करण्याच्या वेळा यावर बंधन असणारे कायदे हवेत. हे कायदे त्यांच्या शिक्षणास व उद्यागावकाशाच्या प्रशिक्षणास मदत करणारे असावेत. त्यामुळे वयात आल्यानंतर त्यांच्या पोटा-पाण्याची व्यवस्था होऊ शकेल. यासाठी लागणाऱ्या पैशाची तरतूद सर्व उद्योजकांनी मिळून करायला हवे. यासाठी स्वयंसेवी संघटनांनी पुढाकार घ्यायला हवे.

एके दिवशी तेथे एक नवीन मुलगा हॉटेलच्या कामासाठी आला. त्याचे नाव मुद्दा. फक्त सहा वर्षे वयाचा.

या
मुलासाठी
400 रुपये
कर्ज देशील
का?

मुद्दाचे वडील मालकाबरोबर त्याचा पगार ठरवत होते.

मुद्दाला इथली कामं झेपणारी नव्हती.
पहिल्याच दिवशी काम चुकवून तो
लपून बसण्याचे प्रयत्न करू लागला.
परंतु मालकानी त्याला शोधून काढले..

आळशी मुलगा! लवकर
लवकर काम कर.

मुद्दा घाबरून थरथर कापत होता.

शिवा त्याला शांत करत
त्याच्याशी दोस्ती करू लागला.

मालकाच्या दबावामुळे मुद्दाला मोठ्या मुलांइतके काम करावे लागत होते.

मुद्दा प्रयत्नही करत होता.

परंतु मोठ्या मुलांइतके काम करणे जमत नव्हते.

काम करून दमत होता.

अंगाला लागले-बिगले वा खरचटले तरी त्याकडे दुर्लक्ष करत काम करत होता.

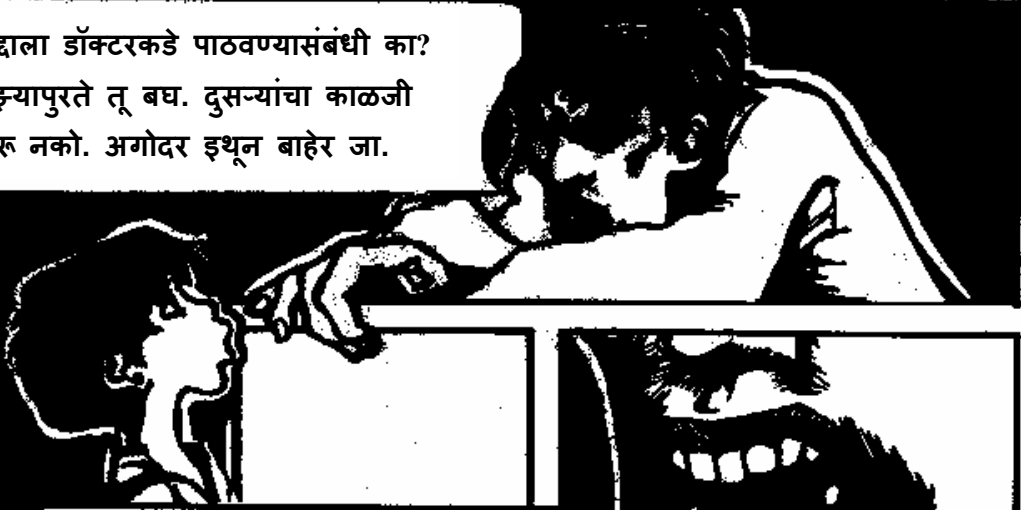
एकदा चुलीवर ठेवलेल्या उकळत असलेल्या चहाचे भांडे मुद्दाच्या हातून त्याच्या अंगावर पडले. हात पाय भाजले.

मुद्दा विव्हाळू लागला. त्याला दवाखान्यात घेवून जायला हवे होते. मालकाला सांगण्याइतके धाडस कुणाजवळही नव्हते. दुर्घटना वा अपघात झाल्यास मालकाला फार राग येत होता. चहाचे भरलेले भांडे जमिनीवर पडल्यामुळे अगोदरच भरपूर नुकसान झाले होते. त्यावर दवाखान्याचा खर्च! शिवाला मात्र मुद्दाचे हाल बघवत नव्हते. मालकाकडे जाऊन त्याला विनंती करू लागला.

मुद्दाला डॉक्टरकडे पाठवण्यासंबंधी का?
तुझ्यापुरते तू बघ. दुसऱ्यांचा काळजी
करू नको. अगोदर इथून बाहेर जा.

अजून एकदा या
विषयी बोलल्यास तुझी
जीभच कापून टाकेन.
त्या कुत्र्याला घेवून ये.

मुद्दा लपून बसला होता.

मालकानी
त्याला ओढून
बाहेर काढले.

ये
भडव्या..

तुझ्या पोरकटपणामुळे
मला अगोदरच भरपूर
त्रास होत आहे.
नुकसान होत आहे.

हे नुकसान तूच भरून
दयायला हवे.
दवाखान्याचा खर्चसुद्धा
तुझ्या बापाच्या कर्जात
जमा करेन.

शिवा जोराने ओरडला.

त्याला सोडून द्या.
तुमची वागणूक
योग्य नाही.

ये राक्षसानो, तुम्हाला
येथून बाहेर पडण्यासाठी
वेगळे घर नाही हे
लक्षात असू दे. हेच
तुमचे घर व मीच
तुमचा मालक. माझ्या
मनाप्रमाणे तुमच्याकडून
मी काम करून घेईन.

आतील आरडाओरडा ऐकून लोक जमा होऊ लागले.

जमावातीव दोघे पुढे येवून भांडण मिटवण्याच्या प्रयत्नात होते.

दोघेही मालकाबरोबर बोलू लागले.

तू ताबडतोब मुद्दाला घरी पाठवून दे.

हे शक्य नाही. त्याचे
बाबा याला तयार
होणार नाही.

मुद्दाच्या वडिलाकडे निरोप गेला.

मी तरी काय करू?
मी या मालकाकडून
400 रुपये उसने
घेतलेले आहेत. कर्ज
फेडण्यासाठी
माझ्याजवळ एक
पैसा नाही. मला
दुसरा मार्ग सुचत
नाही. मुद्दा येथेच
राहू दे व कर्ज फेडू
दे.

मुद्दाचे वडील इतर काही
जणांकडूनही कर्ज घेतले होते.

मी तरी काय करणार? मुलगा
येथेच असू दे. मी त्याला पोटभर
जेवण देऊ सकणार नाही. घरी
आल्यास एकवेळचे अर्धपोटी जेवण
मिळेल. त्यापेक्षा येथे दोन वेळचे
जेवण तरी मिळेल.

कर्ज देणारे 40 टक्के व्याजाने
कर्ज देतात. परिस्थिती बिघडली
आहे. त्याचे कुटुंब कर्जात बुडाले
आहे. पुढच्या तीन पिढीलाही ते
फेडता येणार नाही. कर्ज
देणाऱ्याकडे वेठबिगान्यासरखे
आयुष्यभर फुकट काम करावे
लागेले.

आपण यासाठी काही तरी करू या. कायद्याप्रमाणे 14 वर्षांखालील मुलांना कामावर ठेवता येत नाही. किंवा काम करण्यास दबाव टाकता येत नाही. याला दुसरीकडे कुठेतरी कामाला लावता येईल.

दुसरीकडे काम?

सगळीकडे शोषण होणार हे मात्र नक्की. कारखाने, दुकानं, वर्कशाप, मिल्स - शहर असो की खेडे - सगळीकडे लहान मुलांना गुलामासारखे वागवतात. व ही मुलं आई बापाचे कर्ज फेडतात. पगार कमा. काम करण्याची जागा घाण. यापेक्षाही घाण.

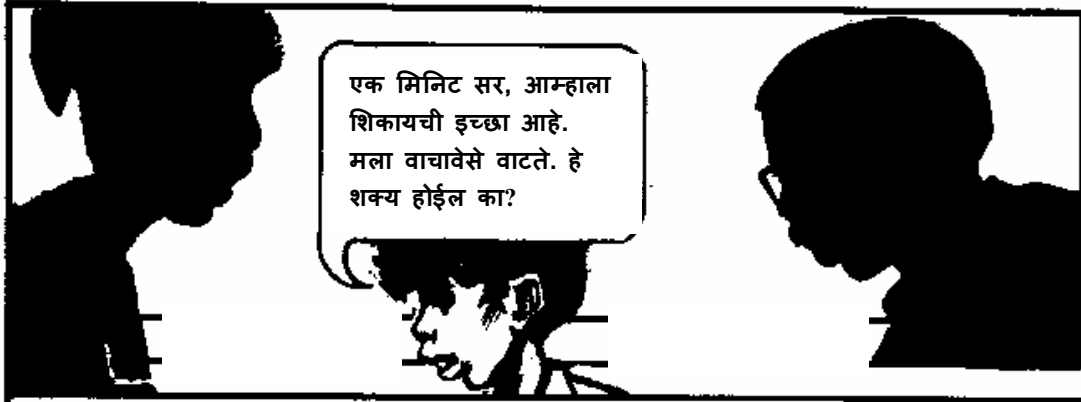

कायदा काय सांगतो? कार्मिक खाते काय करते? ते काही मदत करू शकतील का?

कसला कायदा? कसले खाते?

अजूनपर्यंत त्यांनी काही तरी केले आहे का? फक्त खटले भरण्यासाठी त्यांचा पुढाकार असतो. परंतु हे काही त्याचे उत्तर होऊ शकत नाही. आपण हे हॉटेल बंद करू शकू. परंतु त्यातून काय फायदा? मुद्दा व इतर मुलं उपाशी मरतील. झोपण्यास जागा नसेल. ही मुलं जिथे आहेत तेच बरे.

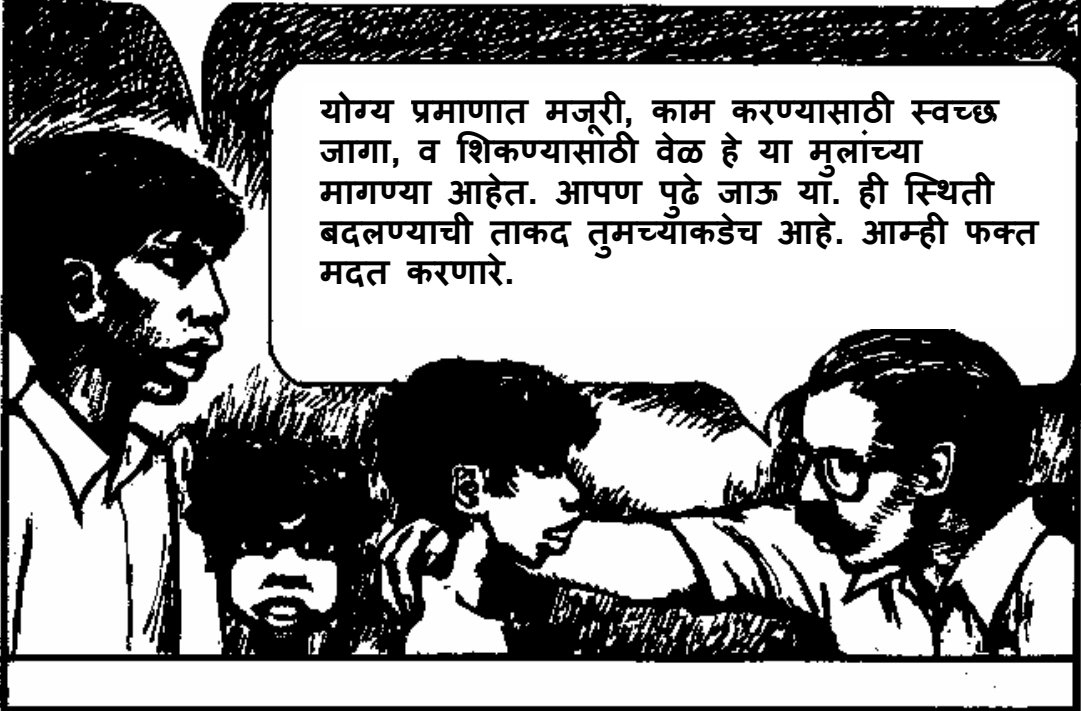
एक मिनिट सर, आम्हाला
शिकायची इच्छा आहे.
मला वाचावेसे वाटते. हे
शक्य होईल का?

आम्ही याबद्दल मालकाबरोबर बोलू. परंतु बोलण्यातून काय
निष्पन्न होईल? नाही. काही तरी वेगळे करावे लागेल. या गल्लीत
माझ्या ओळखीचे एक निवृत्त शिक्षक आहेत. त्यांना या मुलांना
शिकविण्यास सांगू या. याची व्यवस्था आपण करू शकतो.

शिकून शहाणे होणे हेच या समस्येचे उत्तर व दूरगामी
परिणाम करणारे असेल. ही मुलं शिकून सवरून मोठे होत
गेल्यास त्यांना आपल्या परिस्थितीची जाणीव होईल. आणि
या परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी प्रयत्न करू लागतील.

योग्य प्रमाणात मजूरी, काम करण्यासाठी स्वच्छ
जागा, व शिकण्यासाठी वेळ हे या मुलांच्या
मागण्या आहेत. आपण पुढे जाऊ या. ही स्थिती
बदलण्याची ताकद तुमच्याकडेच आहे. आम्ही फक्त
मदत करणारे.

मलांना झोपायला रात्रीचे बारा वाजले.

ते परत येतील की नाही?

बघ

दुसऱ्या दिवशी नेहमीप्रमाणे शिवा उठून कामाला लागला.

तितक्यात मुद्दा गोड बातमी घेऊन आला.

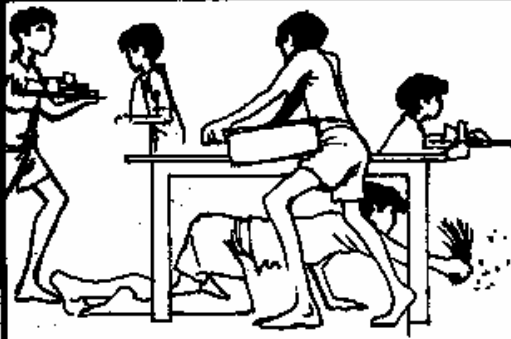
शिवा, ते
लोक परत
आले आहेत.

शिवा त्यांच्या टेबलापाशी गेला.

आम्हाला बघितल्यावर तुला का एवढा आश्चर्याचा धक्का बसला? आजपासून आम्ही येथेच जेवायला येत जाऊ.

मुल आपापल्या कामाला लागलो. मालक हे सवे बघत होता.

हे काय? या खोडसाळ मुलांना काही तरी झालेले आहे. इतके छानपैकी काम करताना मी कधीच बघितले नाही. या दोघानी काही तरी जादू केली असेल. ही जादू माझ्याकडे नाही. यांच्याशी बोलल्यास मला नक्कीच फायदा होईल.

मालक पहिल्यांदाच असे काही तरी विचार करत होता. असले विचार यापूर्वी त्याच्या डोक्यात कधी आले नव्हते.

शिवा रोजच्या प्रमाणे काम करत होता. खरे पाहता आज तो आपल्या कामाबद्दल विचार करत नव्हता. आजचे काम वेगळ्या प्रकारचे आहे असे त्याला वाटत होते. इतक्या उत्साहाने तो कधीच काम केला नव्हता. त्यानि छानपणे काम करून संपविले. आपल्या पाठीशी ते दोघे आहेत या विश्वासानुळे त्याचे सामर्थ्य दुपटीने वाढले. त्यांचा पाठिंबा असल्यास माझे प्रयत्न असफल होणार नाहीत.

हे केवळ स्वप्न नव्हते. ते दोघे रोज हॉटेलमध्ये येत होते. शिवा व त्याच्या मित्रानी वाढलेले जेवण जेवत होते. सर्व मुलांना भविष्याबद्दल उत्साह होता. आपले प्रयत्न व्यर्थ जाणार नाहीत याची मनोमन खात्री होती. इतरांच्या आधाराने त्यांचे स्वप्न खरे होणार होते.